

year 2001, the Czech Republic was reluctant to the same. At least in the time when the parliament refused to give its consent to countersigning this document most of the MPs seemed not to understand its importance.

This chapter, which substitutes the conclusion also contains some other controversial issues in the field of confessional law.

The author has dealt with the subject of his work in a complex way and he used all basic literature (obviously mainly Czech) associated with the matter in question. The German language will make it possible also to foreign specialists on ecclesiastical and church law to get acquainted with the given subject better than from mere reviews written in other languages. (Unfortunately the saying *Bohemica non leguntur* – what is written in Czech is (abroad) not read is still valid.)

I believe I can congratulate the author especially because this publication of his also fulfilled its role of being his successfully defended thesis at the Faculty of Law, Trnava University in Trnava, Slovakia.

Ignác Antonín Hrdina

Jarosław Kłaczko, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1945-1975*, Toruń 2010, ss. 514.

Z uznaniem należy odnotować fakt powstawania coraz to nowych prac naukowych traktujących o historii mniejszościowych Kościołów chrześcijańskich w Polsce¹, które poszerzają naszą wiedzę na temat złożonej i zróżnicowanej religijności Polaków na przestrzeni dziejów chrześcijaństwa w naszym kraju. W ten nurt z pewnością wpisuje się kolejna² i obszer-

---

¹ Warto przywołać tu chociażby takie prace monograficzne, jak np.: A. Górecki, *Mariawici i mariawityzm – narodziny i pierwsze lata istnienia*, Warszawa 2011; S. Rybak, *Mariawityzm. Dzieje i współczesność*, Warszawa 2011; H.R. Tomaszewski, *Baptyści w Polsce w latach 1918-1958*, Warszawa 2008; H.R. Tomaszewski, *Zjednoczony Kościół Ewangeliczny 1947-1987*, Warszawa 2009; A. Seweryn, *Prawdę i pokój miłujcie. Dzieje Pierwszego Zboru Baptystycznego w Warszawie (1871-2011)* (2011).

² Dotychczasowe prace Jarosława Kłaczko poświęcone Kościołowi Ewangelicko-Augsburskiemu to: *Historia parafii ewangelicko-augsburskiej w Radomiu* (2005), *Ewangelicy w Radomiu i regionie XVI-XX wiek* (red.) (2007), *Spółeczność ewangelicka*

na monografia naukowa Jarosława Kłaczkowa, traktująca o wielowątkowej i interesującej historii Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w pierwszych trzech dekadach okresu PRL.

Ta obszerna i solidna praca naukowa składa się ze wstępu, 7 rozdziałów, zakończenia, bibliografii (obszernego wykazu źródeł i literatury) oraz indeksu osób i wykazu skrótów. Rozdział I ukazuje proces kształtowania się władz naczelnych Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w nowej, powojennej rzeczywistości politycznej i społecznej, a po katastrofie, jaką dla ewangelików w Polsce był wybuch II wojny światowej. Rozdział II opisuje problemy związane z powojennym podziałem administracyjnym Kościoła na poszczególne diecezje i parafie w nowych granicach Polski po 1945 r. Kolejne dwa rozdziały traktują o zaangażowaniu tego Kościoła w ruch ekumeniczny na płaszczyźnie zarówno krajowej, jak i międzynarodowej, a także opisują meandry niełatwych relacji pomiędzy państwem a Kościołem Ewangelicko-Augsburskim w tym trudnym okresie współczesnej historii. O złożoności i napięciach związanych z powojennymi losami ewangelików na Mazurach traktuje rozdział V, zaś rozdział VI omawia blaski i cienie trudnych relacji ewangelicko-rzymskokatolickich. Pracę wieńczy rozdział VII, w którym Autor zaprezentował różne instytucjonalne formy działalności religijnej, diakonijnej i wydawniczej polskich ewangelików w omawianym okresie.

Przyjęta przez Autora cezura czasowa (lata 1945-1975) wydaje się historycznie uzasadniona, ponieważ rok 1975 zamykał szczytowy okres panowania systemu komunistycznego w Polsce. Drugim, znacznie ważniejszym argumentem uzasadniającym tę cezurę jest jednak fakt, że – jak wskazał sam Autor – „lata 1945-1975 okazały się dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego najbardziej obfite w znaczące dlań wydarzenia. Ich apogeum przypadło na lata 1959-1975, tj. okres rządów biskupa Andrzeja Wantuły [...]” (s. 15). A rok 1975 – jak z kolei uzasadnił Autor w zakończeniu – kończył „etap rządów biskupa ordynowanego (wprowadzonego w urząd kościelny) jeszcze przed wojną przez ks. biskupa Juliusza Burschego” (s. 475). Po Andrzeju Wantule wiodącą rolę w Kościele luterańskim zaczęli bowiem odgrywać duchowni nowego pokolenia, ordynowani już po 1945 r.

Dystans czasowy do opisywanych wydarzeń wydaje się na tyle znaczący, że pozwala Autorowi obiektywnie odnieść się również krytycznie do wielu bolesnych kwestii, mających miejsce w tym Kościele w omawianym okresie. Natomiast kolejne lata historii tego Kościoła, czyli drugi okres PRL (do 1989 r.), będą wymagały dodatkowych oraz równie wnikliwych badań i dalszych studiów.

Jakkolwiek powstało dotychczas wiele przyczynków traktujących o różnych aspektach historii Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce – zarówno w formie artykułów i esejów, jak też kilku poważniejszych opracowań (nie tylko polskojęzycznych), które Jarosław Kłaczek przywołuje i uwzględnia zarówno w samej pracy, jak też w bogatej bibliografii, to jednak omawiane dzieło jest znakomicie udokumentowaną panoramą dziejów tego środowiska konfesyjnego opartą na warsztatowo bardzo rzetelnej kwerendzie. Autor przebadął bowiem archiwa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Polskiej Rady Ekumenicznej oraz Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, a także archiwa prywatne Adama Gasia, Urszuli Wantuły-Rakowskiej i Barbary Żyszkowskiej. Autor skorzystał także z materiałów publikowanych w luteranckiej i kalwińskiej prasie kościelnej. Rzetelnie spenetrował również archiwa państwowe, szczególnie Archiwum Akt Nowych – materiały zgromadzone przez Ministerstwo Administracji Publicznej oraz Urząd do Spraw Wyznań, a ponadto archiwa Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) – jego siedmiu oddziałów i delegatur w całym kraju³. Autor skorzystał także z archiwów zagranicznych w Czechach, Niemczech, Wielkiej Brytanii i Szwajcarii. Tak szeroko zakrojone badania wymagały od Autora tytanicznej pracy i spędzenia wielu godzin na żmudnych poszukiwaniach materiałów archiwalnych wykorzystanych w swojej pracy badawczej. Przy czym warto podkreślić, że cytując różne dokumenty, zachował konieczny balans pomiędzy źródłami kościelnymi a państwowymi, co sprawia, że rezultaty jego badań historycznych wydają się rzetelne i w wysokim stopniu obiektywne.

Za bezstronnością autora w jego ocenie historii Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, jako najpoważniejszego przedstawiciela nurtu protestanckiego w Polsce, przemawia również fakt rzetelnego odniesienia się do wielu trudnych i bolesnych doświadczeń tego Kościoła funkcjo-

---

³ Chodzi o zasoby oddziałów Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, Gdańsku, Katowicach, Krakowie i Wrocławiu, a także delegatur IPN w Białymstoku i Bydgoszczy.

nującego w skomplikowanych realiach PRL. Do takich kwestii można zaliczyć np. okoliczności odwołania biskupa Jana Szerudy (s. 41-51), okoliczności i skutki wyboru ks. Adama Wegerta na urząd seniora diecezji cieszyńskiej (s. 118-126), kulisy rozłamu wśród warszawskich luteranów związanych z działalnością ks. Zygmunta Michelisa (s. 158-185), nieudaną próbę polonizacji ludności mazurskiej (s. 386-390), którą Autor uznał za „chyba największą porażkę Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego” (s. 18), czy wreszcie konflikty i spory pomiędzy luteranami a metodystami na Mazurach (s. 374-377).

Poza wieloma głównymi wątkami działalności religijnej i społecznej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, które zostały w tej pracy rzetelnie zbadane i opisane, na uwagę zasługują również podniesione dwie kwestie: nieruchomości kościelnych – ich stanu prawnego oraz ich powojennych losów (s. 285-293, 385-386 i 474), a także przyczyn i skutków masowej emigracji luteranów w latach 60. i 70. ubiegłego wieku (s. 373-374 oraz 473). W czasie lektury pracy odnosi się jednak wrażenie, że te dwa bardzo interesujące wątki zostały co prawda uwzględnione w pracy, jednak w stopniu niezadowalającym i zasługują z pewnością na bardziej wnikliwe opracowania.

Interesującą wydaje się również teza Autora mówiąca o braku solidarności Kościołów mniejszościowych wobec reżimu władzy komunistycznej w Polsce powojennej i w konsekwencji o zmarnowaniu szansy odegrania przez nie poważniejszej roli w kształtowaniu ówczesnej rzeczywistości (s. 474). Niniejsza konstatacja domaga się wszakże głębszego zbadania i zweryfikowania w kontekście ówczesnych uwarunkowań politycznych, społecznych oraz na płaszczyźnie relacji z Kościołem rzymskokatolickim, w tym także na tle działalności Polskiej Rady Ekumenicznej, której historia dotychczas nie została jeszcze wnikliwie zbadana i opisana. Wynikami tego rodzaju badań byłyby z pewnością zainteresowane wszystkie działające wtedy Kościoły chrześcijańskie w Polsce. Podobny niedosyt budzi również lektura fragmentu rozdziału III (1.1) traktującego o działalności luteranów w Polskiej Radzie Ekumenicznej, który liczy zaledwie 5 stron tekstu (s. 197-202). Wątek ten zasługuje z pewnością na bardziej dogłębne potraktowanie.

Zasadne wydaje się również zwrócenie uwagi na dwa dość istotne mankamenty kompozycyjne omawianej pracy. Najpoważniejszy z nich dotyczy braku syntetycznych podsumowań poszczególnych rozdziałów pracy, które traktują o ważnych i odmiennych przecież obszarach działal-

ności Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce. Natomiast całą syntezę i wnioski płynące z tak szeroko zakrojonych studiów historii tej konfesji Autor zawarł jedynie w Zakończeniu, liczącym zaledwie 5 stron, co w przypadku tak obszernej monografii historycznej stwarza ewidentne wrażenie niedosytu.

Część rozdziału III (1.3) pt. „Odnowienie kontaktów ze Śląskim Kościołem Ewangelickim Augsburskiego Wyznania w Czechosłowacji” nie komponuje się logicznie z tytułem 1. podrozdziału („Sytuacja w kraju”), lecz powinien znaleźć się raczej w podrozdziale drugim, który nosi tytuł: „Kontakty z zagranicznymi strukturami kościelnymi”.

Reasumując, należy stwierdzić, że opracowanie Jarosława Kłaczko-wa dotyczące historii luteranów w Polsce w latach 1945-1975 jest bardzo ważnym przedsięwzięciem naukowym i kolejną poważną monografią historyczną silnie opartą na szeroko i rzetelnie zbadanych archiwaliach kościelnych i państwowych. Praca ta w znacznym stopniu wzbogaci wiedzę czytelnika, nie tylko profesjonalnych historyków, ale także, a może przede wszystkim samych zainteresowanych swoją historią – czyli członków i sympatyków Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce. Dzieło to stanowi również kolejny znaczący przyczynek do badań historii Kościołów mniejszościowych w Polsce i ich wzajemnych relacji na płaszczyźnie ekumenicznej – w trudnym i wciąż nie do końca zbadanym okresie PRL.

Andrzej Seweryn

Przesłanki konieczne zawarcia małżeństwa. Próba systematyzacji zagadnienia w aspekcie wymogów formy religijnej, red. A. Tunia, Lublin 2011, ss. 247.

Zawieranie małżeństw cywilnych w formie wyznaniowej stanowi przedmiot zainteresowania zarówno państwa, jak i związków wyznaniowych. Instytucja ta została wprowadzona do prawa polskiego na mocy Konkordatu podpisanego 28 lipca 1993 r. pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską, umożliwiając nupturientom zawarcie małżeństwa cywilnego w toku jednej religijnej ceremonii zaślubin, pod warunkiem spełnienia określonych przesłanek. Stosowanie w praktyce tej formy